

УДК 821.161.2.09
DOI <https://doi.org/10.26661/2414-9594-2020-1-2-20>

МОВА ВІЙНИ ЯК МОВА ПАМ'ЯТІ В ПОЕЗІЇ БОРИСА ГУМЕНЮКА

Пухонська О. Я.

*доктор філологічних наук,
доцент кафедри української мови і літератури
Національний університет «Острозька академія»
вул. Семінарська, 2, Острог, Україна
orcid.org/0000-0003-0543-4847
oksana.pukhonska@oa.edu.ua*

Ключові слова: *поезія, війна,
пам'ять, травматичний
досвід, історія.*

У пропонованій статті йдеться про особливий тематичний складник сучасної художньої словесності – про літературу війни на Донбасі. Крім того, об'єктом дослідження є поезія, жанрові особливості якої не завжди вписуються у вимоги тих реалій, які стають прототипом ліричного зображення. Ця наукова студія акцентує на поетичних рефлексіях війни, яку ліричні персонажі спостерігають і як власний досвід, і як досвід історичний, зокрема в контексті проблеми переосмислення тоталітарної пам'яті й травми Другої світової війни. На увагу заслуговує авторська спроба відшукування мови травми, якої здебільшого добровільно доводиться зазнавати персонажам.

Запропоноване дослідження має інтердисциплінарний характер. Основний акцент зроблено, звісно, на літературознавчій перспективі вивчення поезії війни. Утім її повноцінна інтерпретація буде не зовсім повною без залучення історичного чинника (екскурс в історію тоталітарного досвіду українців та ревізія історичної пам'яті) та психологічних аспектів (найважливішим у цьому випадку є те, що автором «Віршів із війни» є поет-воїн, доброволець, учасник бойових дій на Донбасі).

Авторка статті намагається проаналізувати особливості поетичної рецепції історичної травми минулого, коли воювати супроти імперських колоніальних зазіхань Росії для кількох поколінь українців стає парадоксальною традицією. Окрім того, важливою проблемою, порушеною у творі, є історична регіоналізація України та різні ментальності її мешканців, сформовані внаслідок різних історичних досвідів. Дослідниця доходить досить важливого висновку, за яким: відсутність повноцінного різноаспектного аналізу травматичного досвіду, його суспільного проговорення призводить до повторення історичних кривд. Художня ж література, пишучи про актуальні події, стає культурним джерелом важливої пам'яті як для сучасників, так і для майбутніх поколінь.

LANGUAGE OF THE WAR AS THE LANGUAGE OF THE MEMORY IN BORYS HUMENIUK'S POETRY

Pukhonska O. Ya.

Doctor of Philological Sciences,

Associate Professor at the Department of Ukrainian Language and Literature

National University of "Ostroh Academy"

Seminarska str., 2, Ostroh, Ukraine

orcid.org/0000-0003-0543-4847

oksana.pukhonska@oa.edu.ua

Key words: *poetry, war, memory, traumatic experience, history.*

In the suggested article you can read about special and difficult problem of contemporary Ukrainian literature such as Russian-Ukrainian war on Donbas. The main object of the research is the poetry and its abilities to reflect very complicated reality. This scientific study pays attention to the poetical reflections of the war which is observed by the lyric characters of Borys Humeniuk's poems. This war is represented by the poet as the own experience of the heroes of his writings and as the history experience especially in the context of rethinking of totalitarian memory and trauma of World War II. High value of these texts is that the author tries to search the special language of trauma that is not so easy for poetry.

Suggested research is interdisciplinary. Of course the main emphasis is on the literary prospective of analyzing of Borys Humeniuk's poetry. But its interpretation can't be satisfied without using historical points of view especially with regard to the totalitarian experience of Ukrainians and review of their historical memory. Here it is used also psychological methods of interpretation. The most important here is fact that the author of the book "Poems from War" was volunteer warrior, the participant of the Donbas war. The author of the article tries to analyze the peculiarities of the poetic reception of the historical trauma of the past, when fighting against the imperial colonial encroachments of Russia became a paradoxical tradition for several generations of Ukrainians. An important problem raised in the work is the historical regionalization of Ukraine and the different mentalities of its inhabitants, formed as a result of different historical experiences. The researcher comes to a very important conclusion, according to which: the lack of a full-fledged multifaceted analysis of traumatic experience, its public speaking leads to the repetition of historical grievances. Fiction, on the other hand, writes about current events and becomes a cultural source of important memory for both contemporaries and future generations.

Постановка проблеми. Художні твори, заангажовані в тему актуальної для України війни на Донбасі, виконують важливу, не завжди властиву мистецтву функцію. Йдеться про фіксацію пам'яті та вбереження її від можливих історичних модифікацій, а також література чи не найбільше бере на себе місію культурної психотерапії травмованого війною соціуму. Кожен новий літературний твір стає голосом болю щонайменше кількох сторін: тих, хто воює, тих, чия мала батьківщина опинилася на території фронту, і тих, хто втратив у цій війні рідних та близьких.

Знаковим у цьому аспекті досліджень є також те, що, фіксуючи пам'ять актуальну, сучасний літературний твір ревізує пам'ять минулого. У цьому разі йдеться про відголоси досвіду Другої світової війни, наслідки якої суспільна свідомість відображає досі. Ц. Тодоров переконує, що саме в Європі пам'ять тої війни дотепер залишається надміру актуальною як через численні відзначення, так і через медійні дискурси нових локальних конфліктів, що час від часу виникають там, де комуністична політика мала вирішальний вплив на суспільну свідомість [7, с. 97]. У цьому контексті

війна на Донбасі є метафорою протистояння минулого і майбутнього, тобто того, що і як маємо пам'ятати та яким чином це має/може сформувати і підтримувати нашу національну ідентичність.

Метою статті є дослідження особливостей художньої інтерпретації російсько-української війни на Донбасі в культурному, психологічному та історичному аспектах на прикладі поетичної збірки Бориса Гуменюка «Вірші з війни».

Виклад основного матеріалу дослідження. У випадку порушеної проблеми – національної травматичної пам'яті українців та її впливу на сучасний розвиток суспільства – маємо справу з модифікованою пам'яттю минулого. А тому сучасна література, беручи до уваги непростий досвід війни, в межах досвіду історичного чітко розмежує пам'ять національну і тоталітарну (в цьому контексті – радянську). Про це свідчать такі книги, як «Вірші з війни» (2014) Бориса Гуменюка, «Тамплієри» (2016) Сергія Жадана, «Маріупольський процес» (2015) Галини Вдовиченко, «Ловайськ» (2015) Євгена Положія, «Чорне Сонце» (2015) Василя Шкляра, «Оголений нерв» (2015) Світлани Талан, «Укри» (2015) Богдана Жолдака, «Аеропорт» (2015) Сергія Лойка, «Життя P.S.» (2016) Валерії Буракової, «Довгі часи» (2016) Володимира Рафаєнка, «Інтернат» (2017) С. Жадана, «АМОР[Т]Е» (2017) О. Іванюк, «Земля Загублених, або Маленькі страшні казки» (2017) Катерини Калитко, «Амадока» (2019) С. Андрухович... Ставити крапку в цьому переліку не випадає, оскільки з розгортанням бойових дій на Донбасі збільшується кількість їх літературних інтерпретацій.

Властиво, що упродовж кількох років війни спостерігаємо зміну її культурної рецепції – від спроби зрозуміти суть і значення для всього суспільства – до переосмислення війни як філософської категорії, категорії часу і світогляду. Особливо виразно це представлено в поетичних творах Б. Гуменюка, С. Жадана та Л. Якимчук. Згадані твори, як і загалом російсько-українська війна на Донбасі, стали об'єктом досліджень українських і не тільки літературознавців. (Т. Гребенюк, А. Матусяк, Я. Поліщука, К. Якубовської-Кравчик і ін.) «Вірші з війни» за короткий період уже стали об'єктом літературно-критичної рефлексії, про що свідчать рецензії, відгуки та наукові студії Г. Терещук, Я. Поліщука, О. Содлов'я.

Центральною проблемою усього художнього дискурсу російсько-української війни, що сформувався практично на ходу, щоразу доповнюючись як новими текстами, так і відмінними суспільними візіями, є все ж стратегія переоцінки і реінтерпретації тоталітарного минулого. Тобто маємо справу з безпосереднім відшукуванням правдивої пам'яті минулого, яке відповідало б

моральним, культурним та свідомісним імперативам актуального часу.

Поезія Б. Гуменюка, про яку йдеться в цій студії, репрезентує глибоко-емоційну, навіть інтимну візію війни. Традиційно лірична її інтерпретація мала за мету показати якраз не епічність його характеру, а глибину людського почуття, відчуття війни. Обмеженість форми та специфіка художніх засобів вимагає від поетичного тексту особливого авторського підходу до проблеми, за якого рефлексія травми пробуджувала б у реципієнта емпатичне уживання з нею. На відміну від класичних віршів на тему Першої чи Другої світових воєн, поезія сучасної війни на Донбасі – це водночас і ревізія актуального травматичного досвіду, і філософія часу й покоління і, що найбільш важливо, мистецький експеримент із віднайдення *мови війни*, що, як виявилось, знаходиться на перетині кількох надважливих сфер: літератури, свідомості, історії і пам'яті. А тому ті нечисленні автори, що взяли на себе сміливість писати поезію війни сьогодні, мали перед собою чимало викликів і небезпек, аби оминути домінування властивого такій ліриці пафосу, абстрактності, власне ліричного надміру.

З погляду посттоталітарної рецепції пам'яті, вірші про війну на Донбасі не ангажуються в неї безпосередньо. Тобто у цьому випадку не спостерігаємо безпосереднього називання причин актуальних подій. Минуле, однак, присутнє як *само собою зрозуміле*, вже хоча б у тому, що це війна молодих проти проявів радянської свідомості, яка десятиліттями визначала ментальність регіону і спровокувала пам'яттевий, а отже, воєнний конфлікт.

Варто зауважити, що поруч із численними прозовими текстами з'являється небагато книг поетичних, однак ті, що виходять друком, засвідчують глибоке мистецьке ангажування сучасних поетів у сферу невдячну і небезпечну – в так званий опис війни зсередини, в її чуттєвий простір. Знаковою в контексті таких розважань є саме книга «Вірші з війни» (2014, 2015) Б. Гуменюка. Солдатська рецепція війни поета не передбачає безпосереднього вникання в посттоталітарний конфлікт свідомостей, оснований на різному трактуванні радянського минулого. Все ж вона не позбавлена цього змісту, хоча б у філософічному сприйнятті противника, наділеного обличчям «людини із того боку». «Тогобічність» ворога ліричного героя книги не національна і навіть не регіональна. Вона, насамперед, ментальна. Про це свідчить хоча б те, що у візії автора людині по той бік фронту притаманне, за спостереженням ліричного героя, викривлене бачення минулого. Вона повністю позбавлена розуміння національної ідеї, за яку вкотре точаться історичні баталії. Саме тому супротивника герой сприймає так: «У мене є земляк / Я бачу його в бінокль / Він дивиться на

мене через оптику / Дивно якось так» [2, с. 29]. Парадоксальність ситуації загострюється тим, що ворог набуває значення «умовного», залишається лише «зона обстрілу», за якою впливи та імперіальні амбіції Росії перетворюють «тогочасного» персонажа на «вату», що в суті своїй має все ж чимало спільного з ліричним героєм.

Однією із центральних ідей книги є показ травматичного і, власне, людського вимірів війни. Саме прості люди – представники різних віросповідань, професій, соціальних станів, віку творять героїку свого часу, а не героїзм визначає їхню ідентичність. Ідеології, властивій формуванню тоталітарного суспільства, поет протиставляє ідею спільної мети, історії, спільних цінностей. Така ідея здатна протистояти посттоталітарному мисленню. Дещо патетичне «Українці чи бандерівці як ви кажете / Пройдуть парадом перемоги на красній площі в Москві» [2, с. 34]. Цей мотив не новий. Згадаймо хоча б утопічний сюжет «Дефіляди в Москві» В. Кожелянка. Річ у тім, що автор показує традицію спроби української свідомості вирватися не лише з тоталітарного силового поля, а й ширше – з-під колоніальної тіні Росії, яка упродовж століть формувала територіальний і ментальний анклав упокорених «малоросів», апогеєм відстоювання якого є сучасна війна на Донбасі.

Ще однією ідеєю книги є репрезентація війни, у яку ангажується покоління наймолодших. Парадоксально, однак травматична пам'ять минулого засвідчує гірку традицію, коли лише упродовж ХХ століття відбулось кілька «хрестових походів дітей» (перефразовуючи К. Воннегута) супроти в рази міцнішої російської військової сили. Тут і бої січових стрільців, і бій під Крутами, і війна в Афганістані. Ліричний герой «Віршів з війни» апелює як до юнацької недосвідченості болю, втрати, битви (Коли чистиш зброю / Коли щодня чистиш зброю / Розтираєш її духмяними оліями / Затуляєш її собою а сам мокнеш на дощі / Пеленаєш її як малу дитину / Хоча досі ти не пеленав дитину / Тобі лише 19 і ані дитини ані дружини у тебе немає / Ти ріднишся з нею зі своєю зброєю і стаєте ви суть одно [2, с. 18]), так і до передчасного дорослішання юних на війні (Хлопчаки в одну мить облишили стару шовковицю / Покинули її саму ні в сих ні в тих кружляти в танці / Щоб уже в наступну мить перетворитися на суворих чоловіків [2, с. 8]). Фактом доведеним є те, що перспектива такого дорослішання неодмінно супроводжуватиметься травмою, деструктивний вплив якої неодмінно матиме наслідки на долі покоління. Про це й пише Б. Гуменюк у своїй книзі. Спостереження і висновки його ліричного героя відображають психологічну реакцію суб'єкта на травму, про яку свого часу писав Д. Ла Капра. Полягає вона у *подоланні і відтворенні*

травматичної події [6]. А. Еткінд визначає ці дві реакції як *конструктивну* і *нав'язливу* відповідно [5], що в різний спосіб визначають переживання і наслідки травми. Так, з одного боку, йдеться про конструювання художнього простору війни, заснованого на досвіді очевидця-учасника, з іншого – маємо справу з перманентним повторюванням травматичного спогаду, що ангажує реципієнта-читача в емпатичний простір події, спонукаючи проживати її разом із ліричним героєм, набувати посереднього досвіду травми. У такому разі актуальна травма набуває *словесного тіла*, стає не лише відчутною, але й видимою, знаною. Поезія Б. Гуменюка відіграє також інформативну функцію. Вона позбавляє досвід війни амнезійної перспективи чи перспективи витіснення, замість яких маємо процес її *осмислення* (за Еткіндом) [5, с. 121] завдяки художній вербалізації.

На відміну від інших літературних текстів, котрі намагаються реанімувати травматичну пам'ять минулого і часто через неї знайти підхід до сучасної культурної свідомості соціуму, автор «Віршів з війни» не естетизує травми, що, за А. Ассман, видається найстрашнішим завданням літератури у разі пропрацювання і травматичного досвіду, і захисту від нього [1, с. 276]. Він, навпаки, показує її в різних проявах і варіаціях, через найінтимніші моменти війни, коли «Тримаємо фронт, тримаємо за наших побратимів зброю – не кулаки; немолодий «Афганець» тримається за серце і крадькома, щоб не побачили і не відрахували з батальйону, ковтає валідол; «Семинарист» однією рукою теребить вервицю і самими губами мовить Богородице Діво і Отче Наш, а іншою до хруску пальців стискає зброю; «Студент» із Могилянки раз за разом протирає запітнілі окуляри і нервово клацає затвором; я теж хочу чи то кави, чи то гранчак спирту, чи то обернутись і завити вовком» [2, с. 26].

Незважаючи на специфічну манеру поетичного письма, до якого автор застосовує найбільш відповідну йому *мову війни*, втілену у форму вірша, ці тексти все ж не позбавлені властивого їхній природі ліризму. Розлука молодих закоханих, чекання з війни дітьми батька, матір'ю сина, дружиною чоловіка – мотиви, хоч і позбавлені патетики і надуманого трагізму, все ж апелюють до глибини людського, побутового, а разом із тим романтичного і чуттєвого. У цьому контексті вкрай трагічними видаються образи посивілої юнки (у вірші «Мати заплітає Марійці косу і дивується...»), примовляння-голосіння матері («Може б ти не йшов сину...») і обличчя дітей у спогадах 35-річного батька-солдата («Що ти маєш на увазі командире...»). Ці мотиви не протиставлені одне одному. Автор, навпаки, перемішує їх із лексиконом і настроями побуту війни, де «РПГ кулемет автомати СВД каски бронезилети / Лежали

акуратно складені в траві під деревом» [2, с. 7], чи «За півгодини під ногами стріляні гільзи / Сотні стріляних гільз» [2, с. 105], або «захисних лат на солдатів не залишається / У нього стріляють з кулеметів / Довгими чергами / Б'ють з мінометів / Накривають градами / Насамкінець рубають саперними лопатами / Колють штик-ножем» [2, с. 123]. Ліричний герой неодноразово акцентує на абсолютній *непоетичності* війни, бо «хто тобі повірить солдате / Якщо ти в риму з пафосом / Говоритимеш про війну» [2, с. 45]. Попри актуальність тематики, виразно прочитується пам'ять війни загалом, яка у віршах апелює до травматичної традиції. Так, мати, розчісуючи косу 19-річній Марійці, мимоволі згадує «бабусину сестру тітку Теклю / Яка ще на ту війну провела хлопця / А він не повернувся / На все життя залишилася самою» [2, с. 20]. Очевидно, йдеться про контекст Другої світової, тінь якої незримо присутня в усіх війнах, що відбувалися у світі після 1945-го. Проте Б. Гуменюк апелює передусім до трагічної долі жінки війни, якій часто доводилось в тилу відчувати не меншу втрату, аніж солдатові на фронті. Саме тому образи матері на могилі сина, дівчини, що жде нареченого, молодої дружини, що втрачає чоловіка, стають наріжними у візуалізації загальносуспільної травми. Не оминає поет і мотиву сучасних воєн, згадуючи хоча б відносно недавні бойові дії в Югославії, країні, яка «... кудись пропала / Країна стекла кров'ю / Там була війна» [2, с. 119]. Пам'ять війни кількох поколінь перехрещується у війні сучасній, у цьому і полягає специфіка бойових дій на українському Донбасі у поетичній візії Б. Гуменюка. У контексті перепрочитання минулого поет пропонує оригінальний підхід до меморіалізації сучасних героїв у вірші «Заповіт». Б. Гуменюк акцентує на необхідності суспільного розуміння жертвовності цього покоління, усвідомлення феномена смерті за ідею: «Просто пам'ятайте: / На цьому полі / У цій землі / Лежать українські солдати / І – все» [2, с. 133]. Автор відкидає практику штучного культу героїв як *a priori* далеку від справжнього смислу війни. Пам'ять у розумінні його лірич-

ного персонажа має бути «живою», а не ритуально-пам'ятниковою. Я. Поліщук зауважує в цьому тексті натяки на провокаційну полеміку «з установленними формами пам'яті, що зводяться до карбування імен полеглих на граніті й ритуалів публічного вшанування» [4, с. 110]. Прийняття такої моделі меморіалізації події суперечить також і методам формування і утвердження національної ідентичності. За А. Еткіндом, саме за допомогою пам'ятників держава фіксує власну іпостась, історію, розвиток [5, с. 225]. Б. Гуменюк апелює до утвердження війни в культурній пам'яті як події, а не монумента. Саме тому важливою видається її літературна меморіалізація. У книзі, попри лейтмотивність смерті і танатичний характер суті війни, прочитуємо виразну ідейну доміную, що полягає в боротьбі за життя. А тому для ліричного героя так важливо, хай «батьки запам'ятають нас малими дітьми... Нехай батьки сподіваються що ми колись повернемося / Що ми десь є» [2, с. 133], а дружини хай «запам'ятають наші гарячі губи / Наш гарячий подих / Наші палкі обійми» і діти хай «не торкаються тремтячими губами / Наших холодних рук» [2, с. 134]. Отже, йдеться не про стирання пам'яті, а про зміну парадигми її інтерпретації.

Висновки. Літературний дискурс війни на Донбасі, проаналізований на прикладі «Віршів з війни» Бориса Гуменюка, засвідчує активне повернення української культури до витісненого свого часу травматичного досвіду минулого, який дає зрозуміти окремі причини подій сьогоденних. Досвід літературного проговорювання травми апелює до пошуку відповідної художньої мови, властивих образів та художніх тропів, які можуть передати відчуття людини на війні та війни в людині. Почуття й переживання болю, страху, втрати, смерті потребують особливого образного ключа: з одного боку, вони не можуть бути передані звичайними образами, потребують специфічних тропів, з іншого – апелюють до простої, безпафосної оповіді, у якій можуть бути адекватно відображені. Саме такі способи художнього відображення травми досить успішно освоїв Б. Гуменюк.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті / пер. з нім. К. Дмитренко, Л. Доронічева, О. Юдін. Київ, 2012. 440 с.
2. Гуменюк Б. Вірші з війни: поезії. Київ : Ярославів Вал, 2015. 136 с.
3. Зінченко О. Війна міфам. *Війна і міф. Невідома Друга світова* / за ред. О. Зінченка, В. В'ятровича, М. Майорова. Харків, 2016. С. 3–12.
4. Поліщук Я. Реактивність літератури. Київ, 2016. 192 с.
5. Эткинд, А. Кривое горе: Память о непогребенных / авториз. пер. с англ. В. Макарова. Москва : Новое литературное обозрение, 2016. 328 с.
6. LaCapra D. Writing History. Writing Trauma. Baltimore : Johns Hopkins University Press, 2001. 248 p.
7. Todorow T. Nadużycia pamięci. *Znak*. Część II. nr. 677. Kraków, 2011. S. 90–97.

REFERENCES

1. Assman A. (2012) *Prostory spohadu. Formy ta transformatsii kulturnoi pamiaty / per. z nim. K. Dmytrenko, L. Doronicheva, O. Yudin* [Spaces of Memory. Forms and Transformations of the Cultural Memory]. Kyiv. 440 s.
2. Humeniuk B. (2015) *Virshi z viiny: poezii* [Poems from War. Poetry]. Kyiv: Yaroslaviv Val. 136 s.
3. Zinchenko O. (2016) *Viina mifam* [War Against Myths]. *Viina i mif. Nevidoma Druha svitova / za red. O. Zinchenka, V. Viatrovycha, M. Maiorova*. Kharkiv. S. 3–12.
4. Polishchuk Ya. (2016) *Reaktyvnist literatury* [Reactivity of Literature]. Kyiv. 192 s.
5. Etkind. A. (2016) *Krivoye gore: Pamyat o nepogrebennykh / avtoriz. per. s angl. V. Makarova* [Warped Mourning. Stories of the Undead in the Land of the Unburied]. Moskva: Novoye literaturnoye obozreniye. 328 s.
6. LaCapra D. *Writing History. Writing Trauma*. Baltimore : Johns Hopkins University Press, 2001. 248 p.
7. Todorow T. *Nadużycia pamięci. Znak. Część II. nr. 677. Kraków, 2011. S. 90–97.*